

ДЕ РОЗТАШОВУВАЛАСЯ СТАРОДАВНЯ АРАТТА?

Протягом останніх років все частіше в різних сферах соціального й культурного життя сучасної України згадується назва стародавньої країни Аратти, відомої науковцям з давнього шумерського епосу про напівміфічних правителів Уруку, одного з найдавніших шумерських міст-держав, на ім'я Енмеркар та Лугальбанда – другого та третього правителів Уруку згідно із шумерським царським списком (п'ятим правителем Уруку, згідно з цим списком, був знаменитий герой шумерсько-вавилонського епосу Гільгамеш) [Крамер 1991, 206–212]. Араттою в Україні називають школи, спортивні товариства, благодійні фонди тощо [Чернігівська обласна благодійна організація “Аратта”].

Чому ж у нашій країні настільки популярна назва цієї стародавньої напівісторичної-напівміфічної області, точну локалізацію якої ще не встановлено [Канева 1964, 247]? Причиною є те, що, на жаль, деякі українські політики, громадські та культурні діячі без проведення серйозних наукових досліджень або ж не звертаючи уваги на ті дослідження з означеного питання, що були проведені досі, вважають Аратту областю, розташованою у прадавні часи, зокрема в епоху існування трипільської культури, на території сучасної України [Аратта – прадавня Україна]. Навіть музей у селищі Трипілля Київської області названо Музей “Прадавня Аратта-Україна” – без усіякої підстави, без будь-яких науково обґрунтованих аргументів на користь того, що стародавня країна Аратта могла бути розташованою на території сучасної України, зокрема в ареалі поширення трипільської культури [Фисун].

Такі хибні погляди виникли на основі необґрунтованих гіпотез українського археолога Ю.А. Шилова та російського шумеролога А.Г. Кіфішина, що з дитинства жив в Україні та отримав тут освіту [Кіфішин, Анатолий Георгиевич. Биография], про те, що до Аратти відноситься відома

неолітична пам'ятка Кам'яна Могила, що знаходиться у Мелітопольському районі Запорізької області. На думку А.Г. Кіфішина, піктографічні знаки, виявлені при розкопках Кам'яної Могили та схожі зовні з найранішими шумерськими знаками протописьмового періоду, мають спільне походження з протошумерськими піктограмами. Цю “писемність”, як вважає згаданий шумеролог, було винайдено “протошумерами”, що мешкали в “українській Аратті” ще у XII тис. до н.е., і звідси цей давній етнос начебто рушив до Месопотамії після затоплення Північного Причорномор'я, що, на думку Г.А. Кіфішина, відобразилося у біблійному повідомленні про Всесвітній потоп [Каменная Могила. История, наполненная тайной]. На підтвердження цієї концепції А.Г. Кіфішин демонструє також знайдений на Кам'яній Могилі рунічний напис, що зовні є дещо схожим із шумерським клинописним написанням топоніма Аратта [www.epochtime.ru].

Звичайно, не слід заперечувати схожість рунічних та протописемних знаків, що можна спостерігати серед носіїв різних стародавніх культур та етнічних груп. Зокрема, О. Сулейменов помітив схожість у солярних та місячних знаках – рунах, що означали сакральних тварин, наприклад биків, серед рунічних знаків протошумерів, давніх тюрків, слов'ян та германців [Сулейменов 2006, 32–93, 209–288]. Не можна виключати й торговельні зв'язки між шумерськими номовими державами та віддаленими від них територіями, у тому числі Балканами й територією сучасної України. Ці зв'язки могли здійснюватися у Протописьмову та Ранньодинастичну епохи (2-га половина IV – 1-ша половина III тис. до н.е.), коли в Шумері виділилося професійне ремесло, зокрема виробництво гончарних виробів, що набуло бурхливого розвитку. Почався жвавий обмін між Месопотамією, що потребувала лісу, каменю, дорогоцінностей, та сусідніми й більш від-

даленими областями, що відчували потребу у шумерських високоякісних ремісничих виробках та експортували до Месопотамії необхідну для її господарства сировину. Посуд уруцького типу поширився у згаданий період далеко на захід від Месопотамії – до чорноморського узбережжя Анатолії і далі – на Балкани. Крім уруцького посуду, у районі Тертеріа (Румунія), де у згаданий період розвивалася культура Вінча, знайдено навіть кілька протошумерських табличок із написами, що відносяться до періоду Урук – Джемдет-Нагр, тобто до рубежу IV–III тис. до н.е. [Брентьес 1976, 190–191]. Навряд чи тут можна говорити про переселення етнічних груп із Дворіччя чи із сусіднього Еламу, де в цей період також спостерігаються зростання ремісничого виробництва і його спеціалізація. Можливо, така кераміка поширилася шляхом розширення торговельного обміну із сусідніми та більш віддаленими регіонами. До того ж виробництво такого посуду здійснювалося мандрівними ремісниками, що відділилися від общини внаслідок подальшого зростання продуктивності праці в ремеслі, коли кілька родин ремісників могли забезпечити необхідними речами всю общину, і з'явилися зайві робочі руки [Чайлд 1956, 148–149, 193–227].

Слід також зазначити ще й появу у IV тис. до н.е. в ареалі трипільської культури глиняних фішок (жетонів) у вигляді конусів, кульок, жетонів овальної форми, що практично не відрізняються від дрібних фігурок, елементів так званого “предметного письма” у формі кульок, циліндрів, дисків, конусів тощо [Відейко 2003, 144–145], які з'явилися в VII–V тис. до н.е. на території Месопотамії, Ірану та Сирії. На думку археолога Д. Шмандт-Боссери, ці фігурки могли означати лічильні фішки: циліндр міг означати “одна вівця”, конус – “глек олії” тощо. Пізніше ці фігурки почали видавлювати на глині [Емельянов 2003, 21–27].

Про що ж свідчать дані самого шумерського епосу – єдиної відомої нам категорії писемних джерел – про легендарну Аратту, і де можна, хоча б приблизно, локалізувати цю стародавню напівміфічну країну?

Епічну поему “Енмеркар та верховний правитель Аратти” було записано у період, що охоплює XX–XVIII ст. до н.е., тобто в епоху, коли шумерська мова вже практично вийшла з ужитку і перетворилася на свого роду “месопотамську латину” – мову релігійних текстів та літературних творів. Проте характер розвитку суспільства, відображений у поемі, як і в епічних творах про Гільгамеша, що згідно з шумерським царським списком правив після Енмеркара, був притаманний саме для ранньодинастичного періоду (наявність окремих шумерських міст-держав, залежність волі правителя такого міста-держави як від жрецької старшини, так і народних зборів общини). Цей період охоплював XXVIII–XXIII століття до н.е. Про те, що Енмеркар та наступні правителі Уруку – Лугальбанда, Гільгамеш тощо – могли бути реальними історичними особами, крім згаданого царського списку, створеного вже при III династії Уру (XX–XIX ст. до н.е.), свідчить і напис батька Аги, правителя Кіша, що був суперником Гільгамеша у боротьбі за гегемонію у Південній Месопотамії [Канева 1964, 246].

У поемі “Енмеркар та верховний правитель Аратти” відображено необхідність шумерських міст-держав у здійсненні обміну з іншими територіями, оскільки у них не було будівельних матеріалів – каменю, деревини, а також металів. Енмеркар, занепокоєний тим, що храми Уруку занедбано, й немає необхідних будівельних матеріалів для їхнього відновлення, звертається з молитвою до покровительки міста Урук – богині Інанні, що у свідомості шумерів уособлювала кохання, родючість, розбрати і війни [Канева 1964, 248–249; Хрестоматія по истории Древнего Востока 1963, 276]. Енмеркар прохає Інанну змусити мешканців Аратти, що мала згадані ресурси, доставити їх до Уруку та побудувати храми [Канева 1964, 249].

Поступово змінюється характер відносин між Уруком та Араттою. Якщо спочатку Енмеркар намагається підкорити Аратту, змусити її людей доставити будівельні матеріали та побудувати храми, то згодом

він змушений іти на певні поступки, і між Уруком та Араттою встановлюється обмін товарами. Аратта експортує до Уруку каміння, золото, срібло, бронзу, свинець, лазурит та деревину, а Енмеркар посилає до Аратти худобу й зерно, щоб повністю задовольнити продовольчі потреби цієї віддаленої країни [Канева 1964, 249].

Навряд чи територія Південної України, де розташована Кам'яна Могила, у трипільську епоху відчувала потребу у зерні й худобі з далекого Дворіччя. Не могла поставляти "українська Аратта" й лазурит, що довозився до Шумеру з Бадахшану (територія сучасного Афганістану). Олово для виробництва бронзи добувалося, очевидно, в районі, розташованому на північний захід від озера Хамун, та з долини ріки Гільменд в Афганістані. Принаймні саме ці олов'яні родовища у регіоні Близького і Середнього Сходу відомі науковцям [Історія Древнього Востока 1983, 37; 51, 179]. Золото та срібло, а також свинець із давніх часів добували на території Хорасану на Північному Сході Ірану, а також в Іранському Азербайджані. Про це писав А.Ю. Кримський у своїй неопублікованій праці "География Ирана", що незабаром вийде у світ разом з іншими працями цього вченого, які досі ще не були надруковані. Він, зокрема, згадував, що "Азербейджан... богат... свинцом, в котором оказывается примесь и серебра... Из благородных металлов золото и серебро, кажется, в самой Персии не добываются, хотя и имеются кое-где в горах, напр. серебро в Азербейджане и Хорасане, золото в Фарсе и в горах Биналудских между г. Мешхедом и г. Нишапуром в Хорасане, но они поставляются Афганистаном (золото – речное); отмечается их наличие и в Белуцистане..." [Кримський]. Давньошумерські господарські документи, зокрема ті, що були знайдені при розкопках Лагашу, свідчать про імпорту бронзи, свинцю, деревини тощо з Еламу [Канева 1964, 249]. Згідно з археологічними даними, на схід та північний схід від Еламу, у районах, де, на думку ряду дослідників, у 2-й половині IV тис. до н.е. утворилися такі еламські торговельні "колонії", як

Тепе-Сіалк, Тепе-Ях'я, Талл-і Ібліс і Шахдад, розташовувалися найбільші у регіоні родовища міді та інших матеріалів, зокрема стеатитів і хлоритів, золота і свинцю [Carter, Stolper 1984, 106–107].

У самій поемі мовиться, що до Аратти можна дістатися, переваливши через сім гір, минувши Сузи – давній еламський політичний і торговельний центр – та Аншан – гірську долину в Еламі, що лежала на схід від Суз [Канева 1964, 247]; Хинц 1977, 6–8], у зв'язку з чим С.Н. Крамер локалізує Аратту на території сучасного Ларистану в Ірані [Канева 1964, 247].

Зважаючи на наведені вище дані про археологічні знахідки низки металів та їхніх родовищ у районі вищезгаданих протоміських поселень у Центральному та Східному Ірані, ряд археологів схильні локалізувати Аратту на території, що прилягала до поселення Шахрі-Сохте на східному кордоні Ірану [Ламберг-Карловски, Саблов 1992, 175], хоча писемних підтверджень цьому немає. Якщо сприйняти цю гіпотезу, то може здатися правильним припущення Я. Харматти про дравідську етимологію топоніма Аратта (він вважає це слово скороченим від назви *Aravata, що може мати спільне походження з тамільськими етнонімами Arava 'таміл', Araviti 'тамілка') [Harmatta 1375 (1996), 205], оскільки за звучанням *Aravata, на нашу думку, до певної міри збігається з авестійською назвою місцевості Харайва, де розташоване сучасне місто Герат на кордоні Афганістану та Ірану [Гафуров 1983, 70].

Східний Іран та Афганістан, можливо, у давнину були заселені протодравідськими племенами, що протягом IV–II тис. до н.е. поступово заселили Індостан [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 58–97].

Цікавим для шумерологів є існування у мові одного із сучасних дравідомовних племен – тода, що мешкає в горах Нілгірі у Південній Індії, таємної мови жерців, що зветься "кворжам". Цією мовою основне жіноче божество-деміург тода – богиня Текерзші, що вважається творцем землі цього племені, має друге ім'я – Інніні, а іноді зветься Елліль (Енліль) (шумерський

бог вітру, повітря, простору між небом та землею), а гори Нілгірі часто на кворжам називаються Іннінінор (країна Інніні) [Шапошникова 1969, 19, 266]. Ім'я Інніні співзвучне з ім'ям згаданої шумерської богині Інанни (Іннін) [Хрестоматія по истории Древнего Востока 1963, 276]. Сонце мовою кворжам зветься Уту (Утве) [Шапошникова 1969, 266]. У шумерській міфології бог Сонця також носить ім'я Уту.

Мешканці Аратти, як повідомлялося в епосі, поклонялися Інанні, подібно до мешканців Уруку. Тому наявність імені цього божества серед імен неіндуських богів окремих дравідських племен не виключає можливості того, що мешканці Аратти були дравідомовними. Крім того, Аратта в епосі називається країною “чистих обрядів”. Шумерський епос також повідомляє, що до Аратти можна було дістатися водним шляхом [Канева 1964, 247–252; Хрестоматія... 268–276]. Це може частково підтвердити гіпотезу про локалізацію Аратти на території поширення цивілізації долини Інду III–II тис. до н.е., заселену, згідно з поширеною гіпотезою, протодравідами. Тут ритуальна чистота займала значне місце, як і в культурі шумерів, і практично в кожному домі Мохенджо-Даро, Хараппи та інших найдавніших міст долини Інду були басейни для ритуального омивання. Ці міста підтримували жваві торговельні зв'язки із Шумером у Ранньодинастичний період. Спостерігається також деяка схожість між похованнями мешканців долини Інду та Дворіччя, яких ховали загорнутими у циновки, а також в одязі та зачісках жителів цих областей [Маккей 1951, 74–78, 106–107, 128–134].

На жаль, писемність найдавніших міст долини Інду ще не розшифровано, і поки що не знайдено писемних джерел, які б свідчили про локалізацію Аратти саме в цій місцевості. Іноді вчені висловлюють гіпотези про місцезнаходження Аратти, беручи до уваги співзвучність цієї назви із сучасними та стародавніми топонімами й гідронімами на території Передньої Азії. Зокрема, М. Кейвойджян вважав, що Аратта – це був стародавній металургій-

ний комплекс Мецамор у долині Арарат, оскільки назви “Арарат” та “Аратта” в значній мірі співзвучні між собою [Відейко 2003, 147]. А російські археологи В.А. Софронов та Н.А. Ніколаєва, що проводять дослідження історії Стародавнього Сходу порівнюючи дані Старого Заповіту й інших давньосхідних писемних джерел з археологічними даними, локалізують Аратту у басейні повноводної ріки Арацані, притоки Євфрату. Саме тут, на думку цих дослідників, згідно з написом асирійського царя Саргона II, його війська у 714 р. до н.е., переправившись через кілька річок, серед яких згадується й річка Араттэ, вступили в бій з урартським царем Русою I. У цьому регіоні, а точніше, у районі міста Елізяг, що розташоване на відстані кілька сотень від озера Ван та на 30 км південніше від місця впадіння ріки Арацані у Євфрат, відбулася згадана битва [Софронов, Николаева 2003, 232–233].

На нашу думку, аргументом на користь місцезнаходження легендарної Аратти на території Вірменського нагір'я, крім співзвучних з назвою “Аратта” топонімів та руїн поселень, що були шумерськими анклавами, можуть бути свідчення про подорож до згаданої стародавньої країни водним шляхом. Проте навряд чи може правити аргументом на підтвердження згаданої концепції повідомлення про Аншан, розташований на південний схід від Шумеру, як про область, що лежить на шляху до Аратти.

Про місцезнаходження Аратти на території Південно-Східного Ірану висловлювався ще у 1976 році іранський археолог Ю. Маджідзаде [What Was Jiroft?]. У 2001 році згаданий вчений, а також такі західні дослідники як, Д.Т. Поттс, П. Стейнклер тощо, у результаті проведення археологічних розкопок на пагорбах Кенор-Сандал поблизу сучасного міста Джірофт у провінції Керман протягом майже семи десятиріч минулого століття виявили такі поселення IV–III тис. до н.е. з характерними ознаками месопотамсько-еламської цивілізації, як Тепе-Ях'я, Таллі-Ібліс, Шахрі-Сохте тощо [Jiroft Civilization]. На Кенор-Сандам були виявлені сенсаційні знахідки

поселення останніх століть III тис. до н.е., хоча найдавніші культурні шари сягають VI тис. до н.е. При розкопках було знайдено хлоритові чаші й печатки, схожі з аналогічними предметами, що було знайдено на території Месопотамії та Еламу у IV–III тис. до н.е. На них зображено скорпіонів, у тому числі з людськими головами, що нагадують напівлюдину-напівскорпіона – сторожа потойбічного світу із шумерського епосу про Гільгамеша. Самого Гільгамеша нагадує зображення героя (чи божества), що змагається з левом. Зображення диких козлів, на думку ряду дослідників, відображають зв'язок цієї тварини, а також міфічних рогатих людиноподібних істот в уявах як стародавніх народів Месопотамії та Еламу, так і сучасної Передньої та Середньої Азії, з родючістю й чоловічою силою та з небесами і небесними водами [Антонова 1984, 104–105; Емельянов 2003, 234–237]. На користь версії про безпосередній зв'язок релігійних вірувань та культури давнього населення Джірофта та Месопотамії й Еламу свідчать також виявлені при розкопках руїни характерного для цивілізації цих стародавніх країн ступінчастого храму-зіккурату та його зображення на одній із печаток, знайдених під час розкопок на Кенор-Сандам [What Was Jiroft?].

Взагалі, світогляд та географічні знання мешканців Давньої Месопотамії – шумерів та семітомовних аккадців, вавилонян та

ассирійців – трансформувалися протягом століть завдяки змінам внутрішньої політичної та економічної ситуації й тим перетворенням зовнішнього світу, що сприяли переміщенню міжнародних торговельних артерій. Наприклад, якщо в Ранньодинастичний період та в епоху III династії Уру шумери називали Мелахою (Мелуххою) північне узбережжя Аравійського моря і долину Інду [История Древнего Востока 1983, 179], то пізніше, уже у вавилонський період, месопотамські купці втратили шлях до Індії, а Мелахою (Мелуххою) почали називати африканські країни області на південь від Єгипту, багаті на цінні породи дерева та золото [История Древнего Востока 1983, 459]. Можливо, й топонім Аратта у свідомості шумерів та їхніх нащадків, що жили у різні епохи, міг означати різні географічні області, які були доступні мешканцям Месопотамії на певних етапах і з яких жителі Дворіччя отримували схожу продукцію (метали, ліс, а також лазурит, що надходив до “Аратти” різних епох з території сучасного Бадахшану).

Для вирішення цього питання необхідна подальша співпраця з іранськими та західними археологами, що вже протягом майже семи років здійснюють дослідження стародавнього поселення, виявленого у районі Джірофта, а також продовження археологічних розкопок в Іраку, Пакистані, Афганістані, де, на жаль, у наш час політична та військова ситуація не є стабільною.

ЛІТЕРАТУРА

Антонова Е.В. **Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.** Москва, 1984.

Аратта – прадавня Україна // www.aratta.ukraine.com.

Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В. Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // **Древний Восток: этнокультурные связи.** Москва, 1988.

Брентъес Б. **От Шанидара до Аккада.** Москва, 1976.

Відейко М.Ю. **Трипільська цивілізація.** Київ, 2003.

Фафуров Б.Г. **Точикон. Таърихи қадимитарин, қадим ва асри миёна.** Душанбе, 1983. Т. 1.

- Дьяконов І. Найдавніша література Близького Сходу // **На ріках Вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини.** Київ, 1991.
- Емельянов В.В. **Древний Шумер: очерки культуры.** Санкт-Петербург, 2003.
- История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые шаги рабовладельческой цивилизации.** Ч. 1: Месопотамия. Москва, 1983.
- Каменная Могила. История, наполненная тайной // www.nice-places.com/articles/ukraine/drygie
- Канева И.Т. Шумерский героический эпос как исторический источник // **Вестник древней истории, 1964, №3.**
- Крамер С.Н. **История начинается в Шумере.** Москва, 1991.
- Кифишин, Анатолий Георгиевич. Биография // ru.wikipedia.org/wiki
- Крымский А.Е. **География Ирана** // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. V, од. зб. 25407, №26.
- Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. **Древние цивилизации Ближнего Востока и Мезоамерики.** Москва, 1991.
- Маккей Э. **Древнейшая культура долины Инда.** Москва, 1951.
- Софронов В.А., Николаева Н.А. **История Древнего Востока в Ветхом Завете.** Москва, 2003.
- Сулейменов О. **Мова письма.** Київ, 2006.
- Фисун О. Трипільська цивілізація. Яка вона? // observer.sd.org.ua
- Хинц В. **Государство Элам.** Москва, 1977.
- Храновський В.А. Чи існувала еламо-дравідська етнолінгвістична спільнота // **Східний світ, 2006, №4.**
- Хрестоматія по історії Древнього Востока** / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. Москва, 1980.
- Чайлд Г. **Древний Восток в свете новых раскопок.** Москва, 1956.
- Шапошникова Л.В. **Тайна племени Голубых Гор.** Москва, 1969.
- Чернігівська обласна благодійна організація “АРАТТА” // www.aratta.iatp.org.ua
- Шилов Ю.А. Аратта – найперша держава // io.com.ua
- Carter E., Stolper M. *Surveys of Political History and Archaeology* // **University of California Publications. Eastern Studies, 1984, vol. 25.**
- Harmatta J. *Zohur-e Hend-o-Iraniha dar Darreh-ye-Amudarya (Balkh)* // “**Tamaddonha-ye Asya-ye Markazi**”. Tehran, 1375 (1996).
- Jiroft Civilization // en.wikipedia.org/wiki/Jiroft_civilization
- What Was Jiroft? // www.saudiaramcoworld.com/issue/200405/what.was.jiroft..htm